

להאיר מתוך חשכה

קורות ימי הגה"ק רבי משה בצלאל אלתר זי"ע הי"ד בימי האופל והזעם

* * *

יעקב שלמה לוי

בהתגשש עולם

אלול תרצ"ט.

אוריה פסטורלית קסומה שררה בחלל אוריה של שצאוניץ עיר הקייט.

עשרות אלפי בני אדם, מבני ברית ומשאינם כאלו, מילאו את עיר הנופש וגדשו את רחובותיה. אוריה הצלול ונוף ההרים הנישאים שלמרגלותיהם שכנה הוסיפו בריאות וכח לרבבות הנופשים שבאו הנה תמיד ובפרט כעת, בשלהי דקייטא.

מפה לאוזן נלחשו לחישות על המצב המדיני המתוח המתנופף כחרב המתהפכת מעל לראשה של פולין. והלא השנים האחרונות טעונות היו כל כך באיומים מחד ומגעים מדיניים מאידך. הלחץ המתגבר והמצטבר הלך והתחזק בעוצמה ככל שחלף הזמן עד כי נדמה היה כי כבר מגיע הוא לנקודת האל חזור, ועם כל זאת העדיפו הבריות להתעלם ולהדחיק. נתלו במשואות שווא ומדוחים והשתעשעו בדמיונות סרק על שלום שיבוא לעולם או לכל הפחות – על גבורתו של צבא פולין שיגרש את גדודי גרמניה מגבולו כגרש זבוב טורדני בהנף יד. השלווה שררה בכל. בפרט בערי הקייט גדושות ההמון והשקט. לכל היותר ריחפה לה באויר עננה של מלחמה רחוקה, כזו השייכת לחזית ולחיילים.

^א רוב רישומי התקופה שקדמה למלחמה וראשית ימי המלחמה, נרשמו עפ"י כתבי זכרונותיו של מורינו הרה"ח רבי בנימין מנחם אלתר ז"ל, נכד האחים הקדושים מרן ה"אמרי אמת" זי"ע והגה"ק רבי משה בצלאל זי"ע הי"ד. הוא שחוה את המאורעות מקרוב והעלה אותם אז עלי גליון. מתוך עיון בפרסומים רשמיים ומחקרים רבים על השואה עולה, כי רבי בנימין מנחם ז"ל דייק ברשימותיו בתאריכים ומאורעות למרות גילו הצעיר אז. התיאורים הכלליים המופיעים ביומניו תואמים לחלוטין את מה שפורסם במקורות אחרים.

^ב שצאוניצה, או, כפי שכונתה בידי היהודים: שצאוניץ, היתה אחת משרשרת ערי קייט ונופש ששכנו בגליציה, בדרום מערב פולין, סמוך לגבול צ'כוסלובקיה, על גדות נהר הדוניץ המרהיב. לפני שנים, כאשר ביקר במקום הרה"ק בעל ה"דברי חיים" מצאנו ששכנה לא הרחק משם, וראה כי המצב הרוחני והחסידי זקוק לשיפור גדול הוא הציע את הרה"ח ר' מאיר רפאל ציגלר שהיה מתלמידיו כחתן לבתו של ר' פייביש קרומהולץ שהיה מתושבי המקום. בעקבות זאת גם הגיעו לשם כמה חסידים ששינו לטובה את אוירתה של העיר. ה"דברי חיים" היה מתאכסן בבית המלון הגדול והמרווח של הרה"ח ר' ברוך מנדל שטייגר ז"ל שהוקם לפי הנחייתו. בית המלון שטייגר התפרסם בכל אירופה בזכות אופרתו החסידית מחד, ונוחותו מאידך. גדולי האדמו"רים והרבנים מתאכסנים היו אצלו. ביניהם רבינו ה"אמרי אמת" זי"ע ובני משפחתו. ראה מאמרו של מאיר רפאל ציגלר [הנכד], "עירתי שצ'אוניצה", בתוך: ספר הזכרון לנובי טארג' והסביבה, עמ' 147.

ופתאום, ללא כל התראה מוקדמת נחתה הבהלה על שצאוניץ. ביום ד' לסדר שופטים, ח' אלול של תרצ"ט, היה הדבר. במהירות שיא התפשטה לה השמועה שער מהרהר היתה למציאות בשצאוניץ עצמה: צבא פולין החל בגיוס מאסיבי (מוביליזציה בלע"ז) של אנשי מילואים. חיילים לשעבר שעדיין לא מלאו להם ארבעים שנה, נלקחו בחטף אל לשכות הגיוס.

להיסטוריה הכללית תרם רבות חוסר הוודאות. אנשים לא בדיוק ידעו מה קורה והיכן, ולאן מובלים המגויסים. על אלה שגויסו או נחטפו לצבא הסתכלו כעל מי שחייו בסכנה. זעקותיהם של בני משפחות המגויסים הרקיעו שחקים גם אצל הגויים הפולנים. אצל היהודים על אחת כמה וכמה. כולם הביטו אחרי הנלקחים לשירות ברחמים רבים. חיילים הרי מסכנים את חייהם. אזרחים בעורף לא. כך דימו לחשוב.

שצאוניץ, כמו כל מקום בו נגעה חרב הגיוס, נאחזה חלחלה ובהלה. שתי רבבות הנופשים שגדשו את העיר נחפזו לארוז את צרורותיהם וחפצו לשוב לבתיהם תיכף ומיד. דא עקא שהתחבורה משצאוניץ ואליה קשה היתה ומוגבלת. תחנת רכבת לא היתה בעיר ובכדי להגיע אל מסילת הברזל המובילה אל תוככי פולין, צריכים היו לנסוע ברכב עד אחת הערים שבאזור: נוביסונז', היא צאנו המפורסמת, או ניימארק. האוטובוסים שיצאו באותו יום רביעי את שצאוניץ מלאים היו וגדושים עד להתפקע. אנשים עמדו גם על המדרגות החיצוניות והיו שאף ישבו על גגות האוטובוסים. אבל בכל אלה לא היה בכדי לספק את הביקוש. עשרים אלף נוסעים היוצאים החוצה מהעיר באחת לאו מילתא זוטרתא היא.

הבהלה והפחד היו עצומים. היו אף כאלה שמרוב אימה או נחיצות השאירו מטלטליהם הפקר מאחריהם ונסעו. העיקר להגיע הביתה מהר ככל הניתן. מי שיער כי בקרוב לא תהיה כל משמעות למילה "בית" בפולין? בימים ההם חשבו רק על התרחקות מהגבול, שם תינטש המערכה. שצאוניץ היתה עיר ספר, מרחק ק"מ אחד בלבד מהגבול עם סלובקיה. לא יפלא איפוא כי גדולות היו כל כך הבהלה והמנוסה מעיר זאת.

ובשצאוניץ באותה העת כ"ק מרן אדמו"ר ה"אמרי אמת" ז"ע, ראש גולת אריאל אשר היו כל העיניים נשואות אליו. יחד עמו נמצא כתמיד אחיו הרה"ק רבי משה בצלאל הי"ד, הצדיק הקדוש אשר עמד תמיד לימינו של אחיו הרבי בחיל ורעדה כעבדא קמיה מריה, ושידו לא זזה כמעט מתוך ידו. עמם שהו מוהרה"ח רבי יצחק מאיר אלתר הי"ד - בנו של רבי משה בצלאל וחתנו של הרבי - ובני משפחתו. מלכתחילה תכננו לצאת את שצאוניץ ולחזור לגור ביום שלישי שבשבוע שלאחר מכן, פר' כי תצא. אף כרטיסי נסיעה באוטובוס היוצא מן העיר נרכשו מראש למועד הזה. כיון שכך וכיון שביטול הכרטיסים כרוך היה בהוצאה מרובה, ומתוך שנסתפקו אם אכן מלחמה ממשמשת ובאה, העדיפו להשאיר בשצאוניץ עד למועד המיועד. איש מבני הבית לא שיער כי הנה ימים באים בהם יבוזו כסף, יבוזו זהב, ומי אשר נפשו תשאר לו לשלל על היחידים ימנה.

כל אותם ימים היה רבינו ה"אמרי אמת" שרוי בתורתו ובעבודתו ולא דיבר מאומה בענין הבהלה ומנוסת המלחמה. (אם כי תקופה קצרה קודם לכן שוחח שם עם אחיו הגה"ק רבי מנחם מנדל הי"ד הרב של פאביאניץ וקאליש על המצב, ובין היתר ביקשו כי בנסיעתו דרך פשיסחא יעלה על ציוניהם של רבותינו היהודי הקדוש והרבי ר' בונם זי"ע ויתפלל "שלא תבוא צרה עלינו"!)

המתינו איפוא הכל עד ליום השלישי הקרוב, בעוד העיר מתרוקנת מאחרוני מטייליה ומבקריה. הרחובות השוממים והשקט המשמים והמדכא שהשתלט לפתע על העיר, הוסיף לתחושה הקשה של מעט הנותרים. ביניהם עשרים איש מחסידי גור שרצו לעזוב את שצאוניץ דווקא בצוותא חדא עם הרבי. בימים הבאים, כאשר יצאו לטייל בגני העיר שעד זה עתה המו אדם, גילו להוותם אזורים שוממים וריקים מאדם. התחושה היתה נוראה. שקט מחניק שרר בשצאוניץ.

³ "זפעם ראשונה שרואה אני מה הפירוש בהלת מלחמה" כותב רבי בנימין מנחם אלתר בזכרונותיו.

⁷ זוגתו בזיוו"ש מרת שיינדל הי"ד ב"ר נטע אייבשיץ, נכדת האדמו"ר ה"תפארת שלמה" מרדומסק זי"ע, ובנו הבחור בנימין מנחם.

רק ממרחק הגיעו ידיעות על צאנו וניימארק המלאות עד אפס מקום ברבבות נמלטים שעזבו את מקומות הנופש ונסו לבתייהם. לניימארק הגיעו כל אלו ששהו בזאקופנה, קרעניץ וראבקה. מי שרק יכל נסע מניימארק ברכבת. הקרונות היו עמוסים עד אימה. המונים הצטופפו גם בקרונות משא. היו גם כאלו שיצאו היישר מעיירות המרפא ברכב או בעגלה, כמו הרבי מאלכסנדרה, למשל, שנסע בעגלה מראבקה ישירות לקראקא הגדולה.

*

ובאחת הלך הפחד והתעצם שבעתיים. לבש לבוש של ממשות והטיל אימה מייסרת ומענה. ביום ראשון י"ב באלול נודע בשצאווניץ כי הצבא הגרמני חצה את גבול סלובקיה (שהיתה תחת חסות גרמנית), בדרכו אל עמדות קרובות לגבול פולין. שצאווניץ רחוקה היתה בסך הכל ק"מ אחד מגבול פולין - סלובקיה. פתאום לבש הכל צורה ממשית כל כך.

כעת החליטו מקורבי בית הרבי כי יש להימלט תיכף ועכשיו ולא לחכות עד יום שלישי. אבל במשרדי חברת הנסיעות סרבו להחליף את הכרטיסים. ולפי שחבל היה להפסיד את הסכום ולרכוש חדשים. איש לא האמין עד כמה שיקולים שכאלו חסרי ערך הם בשעה כזאת. מוכר הכרטיסים גם הרגיע את מי שבא לקנות או להחליף. לפולין אין מה לחשוש מגרמניה. היא לא צ'כיה. צבא פולין בפעם הזאת הינו אדיר וחזק, שלא כמו במלחמה הקודמת, והוא יביס בנקל את הגרמנים... הללו לא ידרכו ואפילו על מטר אחד מאדמת פולין... כמו כל מי שנתון בסכנה, נאחזו השומעים בתנחומים אלו ורצו להאמין בהם.

ועדיין היה הרבי עוסק בשלו, שרוי בעולמותיו, ולא מתערב בכל הנעשה מסביב.

*

ביום השלישי ב-4:00 אחה"צ עזבו הרבי ובני משפחתו את עיר הקייט שצאווניץ. באוטובוס מיוחד שנסע עד ניימארק נסעו בני המשפחה וה"אמרי אמת" זי"ע בראשם. חציו השני של האוטובוס היה מלא באנ"ש חסידי גור שניצלו את ההזדמנות לנסוע דווקא יחד עם הרבי. לחלקם הגדול היתה זו מן הסתם ההזדמנות האחרונה בה חזו בזיו פניו.

אל ניימארק הגיעו בשש בערב. מראה הדרך הטיל אימה וחלחלה בלבבות. המוני שוטרי גבול מזוינים שוטטו הנה והנה ופניהם מזרות אימה. מראה העיר הכניס מורץ בלבבות לא פחות ממראה הדרך. העיר היתה עמוסה בחיילים חמושים ברובים וב...מקלות.

אברך אחד מאנ"ש הכין סעודה כיד המלך ובתוך הזמן שבין הגעתם לניימארק ועד צאתם ברכבת לוורשה, הסבו הרבי ה"אמרי אמת" ואחיו הרה"ק רבי משה בצלאל לסעודה אצל אותו אברך. עם גמר הסעודה, אחרי שרבי משה בצלאל הזכיר את האברך בעל הבית לישועה בזרע של קיימא, ברכו הרבי.

כאשר יצאו, סמוך לשעה 9:00 אל תחנת הרכבת הניימארקית, דמתה זו לעיר רפאים. בתחנה ההומה תמיד מהמון אדם לא נותרו אלא נפשות בודדות. ההמונים כבר נטשו את ניימארק הקרובה אל הגבול.

בעיר קאלישיק שעל אם הדרך המתין המשב"ק המסור הרה"ח רבי בונם לבל הי"ד. הוא סיפר עד כמה מתוח המצב וכי המלחמה עומדת לפרוץ בכל רגע.

^ה כ"ק האדמו"ר הרה"ק רבי יצחק מנחם דנציגר זי"ע בעל ה"עקדת יצחק". רבם ומנהיגם של רבבות חסידי אלכסנדר. עבר אח"כ לוורשה ונלקח ממנה לטרבלינקא שם נהרג על קידוש ה'. הי"ד.

^י משמש מסור ונאמן. נו"נ בן אחר בן להרה"ק רבי הירש (לעביל) טומשובר זי"ע, משמשו ונאמן ביתו של אדמו"ר הקדוש מקאצק זי"ע.

כאשר הגיעה הרכבת בשבע בבוקר לוורשה. נסעה הפמליה תיכף ומיד במונית לגור. בוורשה הבירה עוד לא ניכרו אותות מלחמה כלל ועיקר, העיר ההומייה שקקה חיים כרגיל, ורק הגיוס העיד על סימני מלחמה קרבה ובאה. איש לא שיער מה טומן בחובו יום המחר.

ובהגיע הרבי ומשפחתו לגור, נודע כי בשבת העברה שקק מחנה הצבא שבגור חיים. טנקים יצאו הימנו לחזית והרעישו את העיירה כולה. עוד באותו הערב נודע כי בחסדי שמים ניצלו המה מפורענות אחת, באשר פתאום יצאה הפקודה האוסרת על אזרחים לנסוע ברכבת. רק לחיילים הותר הדבר. איש לא רצה לחשוב אפילו מה היה קורה לו היו מתעכבים עוד יום אחד בלבד...

*

יום ששי חדש הגיע לעולם. השבעה עשר באלול.

בקול רעש גדול פרצה המלחמה במלוא עוזה. חיל האויר הגרמני הפציץ באכזריות ערים ויושביהן. הוא תקף בוורשה ובלודז', בקראקא ובאוטבורק. בעיר זו נהרגו חמישים ילדים שוהי בית יתומים מפצצה שהחריבה את הבית. אבל גם בכל הערים המופצצות נורעו הרס ושכול. לשבת קודש עוד הגיעו כמה מאות חסידים לגור, רובם מפרחי החסידות. השבת עברה בגור בשקט אבל המתח שרר בכל. אחרי שבת כבר הגיעה הידיעה כי וורשה הבירה, הקרובה לגור, מופצצת כמה פעמים מידי יום. אנשים עוד האמינו בתמימות כי הצבא הפולני ישיב לגרמנים כגמולם ויפציץ את ערי גרמניה הגדולות כברלין, מינכן, המבורג. אבל כגודל התקוה כך היה גודל האכזבה המרה. נתברר להם לתושבי פולין כי נסמכו על משענת קנה רצוץ. הצבא הפולני שותק מאימה, לא היה לאל ידו להשיב מלחמה שערה.

באותו היום בו פרצה המלחמה, ציוה הצדיק הרחום רבי משה בצלאל לבני משפחתו כי לא יגישו אל השלחן לאכול כי אם לחם בלבד. **"ישנם כאלו שאינם יכולים לאכול היום כי אם לחם יבש בלבד"** - אמר - **"ואיך יערב לנפשנו אכול ושתו בשעה כזו?!"**

מיום ליום הלכו הגרמנים ופלשו לערים נוספות בפולין. קווי ההגנה הפולניים כמו נמסו בפניהם. את הערים שעדיין לא נכבשו הפציצו ללא הרף בכדי להביאן לידי כניעה. גם גור סבלה מפגיעות ישירות שהיסבו נזקים בנפש וברכוש והשרו אימתה ופחד. אזעקות נשמעו כל הזמן ויהי המקום לחרדת אלקים.

וביום ב' כ' באלול, הגיעו חסידים נכבדים מוורשה¹ עם הודעה כי המצב חמור מנשוא, הצבא הגרמני נמצא לא הרחק מגור והממשלה הפולנית נטשה את וורשה. בעוד גור רועשת ורועדת מאזעקות ומרעמי נפילת פצצות ביקשו הם כי הרבי יעזוב את גור לאלתר ויבוא תיכף ומיד לוורשה. משום מה היתה תחושה כי בעיר הגדולה יהיה המצב טוב יותר. כאשר שמע מרן ה"אמרי אמת" את הדברים נענה ואמר: "איני רוצה לנסוע לוורשה על מנת להשאיר בה, איני רוצה להכניס עצמי למיטה חולה". עיניו הצופיות ראו נכוחה. בעוד הכל סבורים היו כי וורשה בטוחה יותר אמר הוא כי דווקא עיר הבירה הפולנית היא מקום מסוכן, "מיטה חולה". מה שהתברר אכן אחר כך כאמת מרה². אחוזו הניצולים הוורשאים בקרב שרידי פולין, מזערי הוא, בפרט ביחס לגדלה של העיר ומספר

¹ מזכרונות נכדתו מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה.

² מוהרה"ח רבי אהרן דוד לוין הי"ד בן הגה"ק מבגדן וחתן הרי"מ אלתר הי"ד, והרה"ח ר' יוסף כ"ץ הי"ד מקורבו של רבינו. הם באו בשמו של רבי יעקב טרוקנהיים הי"ד חבר ה"סיים" הפולני מטעם "אגודת ישראל".

³ אומדנים רשמיים שלאחר המלחמה מעריכים כי 80% ממבני העיר נהרסו בידי הגרמנים שרצו - בשלב מסוים - להפוך את וורשה לתל עולם. וכ-685,000 מכלל תושביה נהרגו.

התושבים שהיו בה לפניו.

הבטיחו איפוא העסקן הרה"ח ר' יוסף כץ הי"ד ואחרים לרבי, כי אכן לא ישארו בוורשה רק ימשיכו הלאה בדרכם. או אז נתן ה"אמרי אמת" את הסכמתו לצאת מגור לוורשה, אבל כבד השתרר בגור. אבדה עטרת ראשה. באותו היום יצאו הרבי, אחיו רבי משה בצלאל וכל בני המשפחה שהיו בגור, לוורשה. כל אותה העת המשיכו מטוסי האוייב להשליך אש תופת על גשרים ומקומות אסטרטגיים בקרבת גור, מה שגבה מחיר דמים נורא.

והנה הגיע סוף סוף הרבי לוורשה, שהה בבית מקורבו הנגיד ר' יוסף כץ הי"ד שברחוב וואליצוב 10, אבל רצה תיכף ומיד להמשיך הלאה. הוא לא רצה להשאיר שם ולו רגע מיותר אחד. אלא שהצליח מעשה שטן. אחרי שכבר מצאו נהג מוניית שהיה מוכן לקחת את הרבי ללובלין¹, התעורר וויכוח בשל מחיר מופקע שדרש. אדהכי והכי תפס מישוהו אחר את המוניית במחיר גבוה יותר ושוב לא מצאו איך לצאת העיר. בניגוד לרצונו נשאר הרבי בוורשה, מה שעתידי היה להעמיד את חייו בסכנה.

כעת נתפזרה המשפחה. הרבי נשאר בביתו של ר' יוסף כץ בוואליצוב 10. רבי משה בצלאל התגורר אצל מוהרה"ח רבי פנחס יעקב לויניץ ז"ל ואילו משפחתו של רבי יצחק מאיר שהתנה בבית חתנו מוהרה"ח רבי אהרן דוד לויין הי"ד. אמנם, רבי יצחק מאיר עצמו חושש היה מאד מן הבאות, וכנאמר "לב יודע מרת נפשו", ואשר על כן שוהה היה מרביתו של זמן בצל חותנו הקדוש מרן ה"אמרי אמת" זי"ע.

במשך ימים רבים אחר כך עוד ניסה רבי יוסף כץ למצוא ולאתר דרכים כדי להוציא את הרבי מוורשה, ולשווא. וורשה היתה סגורה ומסוגרת מארבע רוחותיה².

אסון בתופת

ככל שנקפו הימים הלכו העננים שמעל שמי פולין והשחירו, הלכו והתעבבו. המלחמה השתוללה בכל עוז. מטוסי הגרמנים ירקו אש תופת וזרעו הרס מות ושכול בכל מקום ומקום. נתקיים בהם באנשי פולין מקרא מלא שכתוב "מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה". לא היה מקום בטוח להסתתר בו. פצצות הגרמנים שהושלכו ללא רחם וללא הבחנה הרסו בתים עד היסוד. הם הרבו להשתמש בפצצות תבערה מיוחדות שהדליקו שרפות ענק ואלו כילו בתים שלמים.

אבוי! אלו פנים היו לה לשנת ת"ש הנכנסת ובאה?

¹ גם צאצאי רבינו ה"אמרי אמת" שנהרגו על קידוש ה', כמאה וחמשים במספר, היו כולם בוורשה בשנות המלחמה, רק מוהר"ר נח יוסקוביץ ז"ל ששהה בקראקא, ניצל.

² מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה מוסרת בזכרונותיה כי הכוונה היתה אז להעביר את מרן ה"אמרי אמת", הרבנית, רבי משה בצלאל ומרן ה"פני מנחם" לרוסיה.

³ בן הגה"ק מבנדין זי"ע וחתן הגרי"מ בידרמן הי"ד. זכה להינצל מן התופת והיה מפארי עדת אנ"ש לאחר המלחמה.

⁴ בן הגה"ק מבנדין זי"ע.

⁵ בוואליצוב 10.

⁶ כמה וכמה מנצורי וורשה הגדולה, ברובם כאלו שלא שרדו את המלחמה, הי"ד, כתבו יומנים בגטו ואלו מהם שנותרו לפליטה, סיפרו לדורות את האסון לפרטיו. חלקם של היומנים יצא לאור. המפורסם שבהם הוא "יומן גיטו וורשא" לד"ר הלל זיידמן ז"ל, יומן המתאר רק את התקופה האחרונה ממש. [תמוז תש"ב – ניסן תש"ג]. יומנים אחרים יר"ל ע"י "יד ושם" כמו "יומן גיטו וורשה" של אדם צ'רניאקוב ראש היודנראט בוורשה, ששלח יד בנפשו כשנדרש לסייע בגירוש יהודים. ו"יומן גיטו וורשה" של חיים אהרן קפלן הי"ד. לחוקרי "יד ושם" בפרט וחוקרי השואה בכלל שימשו יומנים אלו מקור מידע ראשוני ורב ערך. בתיאורי התקופה שבפרק שלפנינו הסתמכנו רבות על מקורות אלו ופרסומים נוספים של "יד ושם".

עם מנין מצומצם של בני משפחה וחסידים הלוושים בבגדי חול, תחת הרעשה בלתי פוסקת והתפוצצויות אדירות יותר מאשר אלו שער היום, עמד הרבי להתפלל תפלת ערבית של ליל ראש השנה. את אוירת הנכאים ניתן היה למשש בידים. אבל לגודל התדהמה, כאשר הסב הרבי פניו לאחר התפילה אל ה"קהל" המצומצם להחריד בכדי לברך ולהתברך ב"לשנה טובה", היו פניו בוערות כלפידים ולא ניכר בהם שום שינוי מאשר בשנים עברו כאשר עמד בגור כמלך מוקף בגדודים ועיני אלפי חסידים מייחלות אליו. עיני כל המשתתפים זלגו דמעות רותחות.

וכמו הרבי, גם אצל רבי משה בצלאל לא ניכר שום שינוי בעבודתו בקודש. כמנהגו מאז ומקדם שימש כבעל תוקע אצל אחיו הרבי בימי ראש השנה, וגם במעמד הנורא הזה עמד ותקע באותן אימה ויראה ואותה התלהבות כמו בגור בתפארתה.

מאוחר יותר נודע כי בערב ראש השנה היתה ההתקפה האוירית חזקה ביותר והתמקדה בעיקר באזור היהודי הצפוף של וורשה. ברחובות פרנציסקר ומילאטי. דבר שחזר ונשנה גם ביום הכיפורים ונתן יסוד סביר להנחה כי הצוררים הגרמנים כיוונו את התקפותיהם לרובעים היהודיים דווקא בימי המועדים.

הימים הבאים היו נוראים. בעשרת ימי תשובה, עם התקרב החזית לפאתי וורשה, הצטרפו סוללות התותחים שהקיפו את העיר מסביב אל מטוסי הגרמנים שחגו ממעל ויחדיו זרעו אבדון וחורבן במימדים מבהילים. רק בערב יום כיפור כאשר היתה הפוגה יחסית בירי, התאפשר לרבי משה בצלאל לילך ולהיפגש שוב עם אחיו הרבי. אבל יום הכיפורים, כזכור, היה גם הוא מהימים הנוראים ביותר וההפצצות התמקדו אז שוב בעיקר באזורים המאוכלסים כמעט לגמרי ביהודים¹¹. ההרעשות לא פסקו לרגע, מנוי וגמור היה עם האויבים הגרמנים להכריע את עיר הבירה הפולנית ואפילו במחיר חורבנה המוחלט.

*

היה זה בבוקרו של יום שלישי, י"ג בתשרי של שנת ת"ש.

ופתאום הרעיש רעם אימים את הבית ברחוב וואליצוב 10. הבנין כולו נזדעזע. פגז פגע בחצר הפנימית פגיעה ישירה. ההדף היכה בגוש הבתים המרובע שהקיף אותה מכל עבריה. רסיסים ניתזו לכל עבר וחדרו מבעד לחלונות. רק כעבור דקות ארוכות התנדפו קצת ענני העשן והאבק שאפפו את הבית והתמונה הנוראה נראתה לעין כל: על יד החלון האחורי הפונה אל החצר, שכבו שרועים רבי יצחק מאיר הי"ד, בנו של רבי משה בצלאל וחתנו חביבו של הרבי, והרה"ח רבי בונים לבל הי"ד, המשמש המסור. הם נהרגו במקום מפגיעות רסיסים. ה"אמרי אמת" ורבי משה בצלאל שהו בחדר סמוך¹².

תאניה ואניה השתררו בבית. מתייהם מוטלים היו לפניהם. קרבנות התופת הגרמנית. קרבן עולה ראשון מהקרבנות הרבים אותם עתיד הרבי להעלות על מזבח קידוש ה' בשנים הקרובות. "הייתי קשור אליו בכל נימי

¹¹ זכרונות רבמ"א ז"ל. חיים אהרן קפלן הי"ד מגטו וורשה רשם ב"יומן גיטו וורשה" שלו (הוצאת "יד ושם"), כי "... בין השעות 5:00 – 7:00 לפני התקדש חג ר"ה ת"ש היתה התנפלות אווירית על הרובע הצפוני המאוכלס ברובו יהודים...".

¹² זכרונות נכדתו מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה.

¹³ "...יום כיפור – באמת יום הדין. כל הלילה הרעשת תותחים..." "יומן גיטו וורשה" של אדם צ'רניאקוב. הוצאת "יד ושם".
¹⁴ זכרונות נכדתו מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה. הסופר ר' משה פראגר ז"ל ב"נס ההצלה של הרבי מגור", מספר את העובדה הבאה: "ביום האחרון של המצור נפגעה דירה זו בפצצה נאצית. שעה אומללה של הרעשת תותחים היתה זו. האדמו"ר יחד עם בני ביתו ועם מקורביו עמדו בפרוזדור של הדירה, שחשבו אותו כמקלט המבוטח איך שהוא. לפתע נבהלה הרבנית והתחננה: "נכנס פנימה!" האדמו"ר והרבנית צעדו אי אלה צעדים בכיוון החדר. בו ברגע נזדעזע הכל. פצצה נאצית נפלה לתוך הפרוזדור. שנים מהמקורבים ביותר, שלא נפרדו אף לרגע מן האדמו"ר נפגעו במקום פגיעה של מוות. היא אלה חתנו של האדמו"ר ובן אחיו רבי יצחק מאיר אלטר ז"ל והגבאי ר' בונים לייבל ז"ל. האדמו"ר עצמו ניצל בדרך נס ממש, על ידי כך שזעב את הפרוזדור רגע לפני הפצצה."

נפשי" – התמרמר הרבי בכאב על חתנו האהוב תיכף ומיד עם התברר האסון – "וגם עתה נפשי קשורה בנפשו. הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו!".

כעת הביע הרבי רצונו כי יקברו הקדושים בבית החיים הוורשאי המפורסם "גנשה". שני בחורים נשלחו על ידו אל דודו הרה"ח ר' משולם קמינר הי"ד שהיה ממנהלי בית החיים. סכנת מות ריחפה אז על כל יוצא לרחוב וכשהעיר על כך מאן דהו אמר הרבי: "אם אני שולח אותם, לא יאונה להם כל רע!". באמונה תמימה רצו הבחורים ברחוב בינות לפצצות הנופלות עד שהגיעו אל ביתו של ר' משולם, אבל בפועל לא ניתן היה להשלים את המשימה, עקב המצב.

בלבבות נשברים יצאו מרן אדמו"ר ה"אמרי אמת" ואחיו רבי משה בצלאל זי"ע ללוות למנוחה ארעית את החתן - הבן היקר והאהוב, איש אשר רוח בו משכמו ומעלה, ואת המשמש המסור. הם נטמנו באופן זמני בחצר הבנין, אצל חלון חדרו של הרבי. שבורים ורצוצים עמדו הכל אצל קברם של ההרוגים. רבי משה בצלאל עמד מעוטף באבלו וכאבו, ספרו בידו, אמר קדיש וידום^כ. לא השמיע מילה. ומרן ה"אמרי אמת" אמר בשעת הקבורה רק כי "צריך לבקש מחילה. שיהיה מליץ יושר".

למרבה הדאבון, אפילו זמן חגון לשבת 'שבעה' על הנפטר הדגול לא נותר להם, לאבלים. רק בשלהי אותו היום ולמחרתו, יום הרביעי ערב חג הסוכות. יום נורא היה אותו היום, במשך כל הלילה שלפניו לא פסקו לרגע היריות וההפגזות. אחד מכל כמה בתים עלה בלהבות. דומה היה והנה כל העיר כולה עולה באש. הרוגים ופצועים לאלפים נספרו ברחובות העיר שאך לפני כמה ימים היתה קריה עליזה ועתה היתה למאכולת אש ועיר חרבות.

ובשעה עשר בבוקר של אותו ערב חג, נכנעה פולין ונפלה וורשה בידי הגרמנים. נשתה גבורתם של הפולנים וגאותם על צבאם המהולל התבררה כעורבא פרח. מיד פסקו ההפצצות ותושבי וורשה נשמו קצת לרווחה. אפילו היהודים שחששו כי לא טובה תהיה להם שליטתם של הגרמנים, כבר העדיפו לרגע כי ינצחו הללו ובלבד שימי האימה של ההפצצות יחלפו לבלי שוב. הם לא שיערו מה מצפה להם מידיהם הטמאות.

באותו היום נכנס הרבי לנחם את אחיו רבי משה בצלאל זי"ע המתאבל על בנו הקדוש הי"ד. ומי יתנה ומי יוכל לשער את אבלו ויגונו של רבי משה בצלאל על מות לבן, הן היתה נפשו קשורה בנפשו ממש. אם היה רבי יצחק מאיר אהוב ונחמד לכל רואיו ונושא חן תמיד – אצל אביו על אחת כמה וכמה. אהבת נפש אהבו ולא היה עובר יום בו לא היה משוחח עמו. הוא היה איש סודו ואמונו. איש תבונות שעמו היה דן בכל עניין ועניין ומתחשב בדעתו תמיד. ופתאום חרב עליו עולמו ובנו האהוב נלקח מעליו בחתף. שבור ורצוצ היה, שקוע ביגונו ובאבלו וממאן להתנחם. ישב רבי משה בצלאל ונאנח, ישב וגנח. וכאשר נכנס הרבי אצלו אמר בקול מיוסר: "תשתפכנה אבני קודש בראש כל חוצות!"

השיבו הרבי: "השי"ת יחזיר לנו הכל. הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו. שיהיה סוף לצרותיהם של ישראל. המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים".

*

^כ הרב אברהם יצחק ברומברג. "מגדולי התורה והחסידות. כרך כ"ב, עמ' קמ"ו.

^{כא} אחי אמו של הרבי. בהרה"ח רבי יהודה קמינר זצ"ל. היה מראשי קהילת וורשה.

^{כב} הרב בן ציון קלוגמן, "גדול מרבן שמו", ב"המודיע" כ"ז באלול תשנ"ב. מנשה אונגר, "אדמו"רים שניספו בשואה" מוסד הרב קוק, י-ם תשס"ז עמ' 217.

והנה אתא לילה. חג הסוכות פרש כנפיו על וורשה האבלה והמוכה. ובאחת התנער האב השכול רבי משה בצלאל מאבלו. "חג היום! אסור להתאבל!" קרא ועיניו נצצו. הוא נתמלא שמחה כמו לא זה ממש קבר את בנו חביבו.

בחצר הרבי היה עדיין מתו מוטל לפניו. מאחורי חלונו שכבו טמונים חתנו האהוב ומשמשו המסור. הנאהבים והנעימים אשר בחייהם ובמותם לא נפרדו. באותו לילה, אחרי שסעדו האחים הקדושים בסוכה, כאשר יצא ה"אמרי אמת" מהסוכה ופגע בקבר הטרי אמר: "קשה עלי פרידתכם" - - -

עלה בוקרו של חג. רחובות העיר העשנה מלאו אדם, אנשים יצאו לחפש קרובים ומכרים ולראות מי לחיים ומי למות. עשן השרפות התערב בצחנה והאוויר היה חנוק להחריד.

והנה נשמע בתוך הבית קול בכי מר העולה מחלקת הקברים הטריה והרעננה. הבחור היתום מוהר"ר בנימין מנחם, בנו של רבי יצחק מאיר הי"ד ונכדם של הרבי ושל רבי משה בצלאל הגיע הנה לראשונה מאז האסון. הוא שמע מהאסון שקרה רק בערב החג והספיק לשבת שבעה רק כמה שעות. כעת, מול קברם של אביו עמו דיבר כאן במקום הזה אך לפני כמה ימים, ושל ר' בונם לבל שהיה מקרבו תמיד, עלתה סאת כאבו וייסוריו למעלה למעלה. הוא נשבר עד דכא ובכי סוער ומרטיט שטף את כולו.

לשמע הבכי נחרד רבי משה בצלאל ואץ אל החצר. הוא נדהם לראות את נכדו היתום בוכה ביום טוב! היתכן כדבר הזה? והלא התורה אמרה? אך אמש היה רבי משה בצלאל עצמו עטוף במכאובי לבבו, אבל כעת? בחגי? ^י

הוא ניגש אל נכדו הבחור וממש גער בו. איך בוכים ביום טוב? איך אפשר?! אבל הגערות לא הועילו. ליבו השבור של הנער היתום מאן התנחם. הוא לא הצליח להתאפק. או אז יצא אל החצר וזקנו השני של הנער, מרן אדמו"ר ה"אמרי אמת" זי"ע ויגש אליו ויקראהו לחדרו. "חג היום, אסור להתאבל, אסור לבכות!" הוא נתן לנכדו את אתרוגו בכדי שיברך עליו ואת פסק בנימין מנחם מבכיוידי.

*

בימים האלו, החלו הגרמנים להיכנס לוורשה הבירה אחרי שזו נוקתה בידי הפולנים מכל המכשולים שהכינו בכדי לחסום את צבא האויב. היהודים גילו מהר מאד כי נפלו מן הפח אל הפחת. הגויים הפולנים מיהרו להתחנף בפני השלטון החדש. עד מהרה, כבר ביו"ט ראשון, הלשינו השכנים שגרו בסמיכות לדירת ר' יוסל כ"ץ הי"ד שבה שהה ה"אמרי אמת" זי"ע, לגרמנים, כי בחצר יש סוכה. תיכף ומיד הגיע חייל גרמני צעיר, פקד לשבור את הסוכה תיכף ומיד ונכנס הביתה באקדח שלוף. הוא הוציא את הצעירים לעבודה ורק במרן ה"אמרי אמת" ואחיו רבי משה בצלאל לא נגע לרעה. "הם זקנים מידי" אמר. את כל השטריימלך שמצא שם השליך לאשפה.

אוי! מה היה לנו! הפחד וההשפלה היו ללא נשוא. כעת, לאחר שנהרסה הסוכה עבר הרבי להתגורר בדירה אחרת שבה היתה סוכה בנויה^י. אבל שוב לא מצא הרבי מנוח. גם ביו"ט שני פקדו חיילים גרמנים את הבית בו

^יבזכרונותיו מתפעל רבי בנימין מנחם: "את התנהגות זקני רמ"ב וצדקותו בזה הפרט אין באפשרותי להבין אפילו היום..."

^י לאחר התפילה אמר ה"אמרי אמת" לנכדו ר' בנימין כי רצונו שישעד עמו היום את סעודת החג. בצוותא חדא סעדו או בסוכה הקטנה הרבי, רבי משה בצלאל, מרן ה"פני מנחם" ור' בנימין מנחם. והוא מספר בזכרונותיו: "כל הצינוורות של המים היו מפוצצים. ובכל העיר לא היה טיפת מים רק מה שהגויים הביאו בדלי מהווייסל וזה עלה הון רב, אדמו"ר (שליט"א) [ה"אמרי אמת זי"ע] נטל את ידיו לחוד. ואח"כ זקני רבי משה בצלאל ואחריו דודי (שי) [ה"פני מנחם זי"ע] ואחריו אני. ומישהו שפך למעלה כפי השיעור וכולם נטלו ביחד..." ואגב, בימי המחסור הנורא במים כאשר כל הצנרת הוורשאית פוצצה, ובעוד הגרמנים יורקים אש תופת מכל עבר על העיר, מסר נפשו אחד מאברכי גור, הרה"ח רבי ליפא קפלן הי"ד, והיה יורד יום יום אל הווייסלה בכדי להביא משם שני בקבוקי מים לרבי. "אלה שלא נכנעו", משה פראגר, בני ברק תשל"ז. ח"ב עמ' נב.

^י אצל שכן של אחיינו וגיסו מוהרה"ח רבי יצחק דוד בהגרי"מ בידרמן הי"ד.

שכן כעת, כנראה עקב הלשנה נוספת. רק בניסי ניסים לא גילוהו. כל בני המשפחה הצעירים נשלחו לעבודת פרך בידי הצוררים, רבי משה בצלאל נלקח מתחילה אף הוא ורק משהוצא אל החצר עזבוהו לנפשו. והרבנית פייגא מינטשא ע"ה שעמדה והסתירה את הרבי הוכתה בידי החייל הנאצי ימ"ש.

שוב החליף הרבי דירה וכעת עבר אל הקומה הראשונה, לדירת גיסו ואחינו רבי יצחק דוד בידרמן הי"ד.

*

ביום א' של חול המועד, העבירו את הנרצחים, מורינו רבי יצחק מאיר אלתר ור' בונם לבל הי"ד מקברם הארעי אל בית הקברות הוורשאי הגדול "גנשה". דוויים ושפופים צעדו רבים מיהודי וורשה שחששו מפני הבאות, אחרי מיטתם של הקדושים. היה זה אחרי שהשכם בבוקר הורה הרבי לפרסם את דבר ההלוויה ברבים למען ייאסף קהל רב ליקרא דשכבי. במאמצים עצומים צעד ה"אמרי אמת" אחרי הארונות בעודו חלוש וחולה ונתמך בשני צידיו, וכאשר ההליכה קשתה מאד בהיות הרחובות מלאים בתלי תלים של אבנים והריסות מההפצצות הנוראיות. גם כאשר שב לביתו הורה למלווים להמשיך.

קברו של רבי יצחק מאיר הי"ד נכרה ליד קבר זקנו – אבי אמו – הרה"צ רבי שמעון חיים אלתר ז"ל אחי מרן אדמו"ר ה"שפת אמת" זי"ע, סמוך ונראה לאוהל מנוחתו של הרה"ק הסבא קדישא מראדזימין זי"ע.

כאשר שבו המלווים מבית הקברות המומים ומסוייטים אחרי שבבית העלמין נגלו לעיניהם מחזות מחרידים של המוני הרוגים שנערמו שם, כבר מצאו כמה מרחובותיה הראשיים של העיר כשהם חסומים. הצבא הגרמני שלט על וורשה, מוצאיה ומובאיה.

ומשחלף יום חג הסוכות בו כלא את כאבו, התמוטט רבי משה בצלאל והתעלף מרוב יגון על אסון פטירת הבן יקיר, ונזקק לטיפול רפואי¹⁰.

*

מיום ליום הלך המצב והורע. אם מתחילה לא ניכר מחסור במזון ומשקה הרי שהמצב החמיר והלך במהלך חודשי החורף. יהודים סולקו מתורים לקבלת מזון, וחנויותיהם של יהודים אחרים היו לבז. יהודים חרדים היו מטרה מועדפת ע"י הצוררים ימ"ש להתעללות. אבל כל היהודים סבלו. החיילים הגרמנים מסתובבים היו ברחובות ועוצרים אנשים או לעבודה או בתואנה אחרת. הרבה נלקחו בידיהם ועקבותיהם לא נודעו. אנשים פחדו לנוע ברחובות. עסקים של יהודים לא נפתחו מחדש אחרי המלחמה מפחד אויב. המונים נשארו בחוסר כל וללא פרנסה. כבר מתחילת החורף אירעו בוורשה כמה וכמה מקרים של מוות מרעב.

בחוץ-כסליו התפרסמו לראשונה הצווים האנטי יהודיים הראשונים. יהודים חוייבו בענידת סרט לבן עם מגן דוד כחול. סומנו חנויות ועסקים של יהודים. נאסר עליהם לנוע ברכבות, ועוד. במהלך החדשים הבאים השתלטו השלטונות על נכסי היהודים ועסקיהם. יהודי וורשה ברובם שקעו אט אט בעוני משוע.

גם בבית הרבי לא היתה הרווחה, אם כי, כמובן, החסידים עשו כל שלא ידם בכדי להקל על מרן ה"אמרי אמת" ובני משפחתו. מן העיירה זאוויירצ'א, דרך משל, נשלחו במשך שנת ת"ש משלוחים לבית הרבי בוורשה. את המשלוחים ארגנו המבוגרים שבחבורה, אולם הבחורים השתתפו בביצוע המשלוח.

¹⁰ רבי משה בצלאל ושאר קרובי הנפטר לא הלכו להלוויה עקב פסק הלכה של רבי יעקב מאיר בידרמן הי"ד.

¹¹ רבי בנימין מנחם ז"ל היה אומר, שיתכן שאביו הי"ד זכה להיקבר אצל הס"ק מראדזימין זי"ע, כיון שהעתיק את כתביו בכדי להביאם לדפוס. (מרו ה"אמרי אמת" זי"ע מסר לו במשך תקופה, מדי שבוע את הכתבים על פרשת אותו השבוע בכדי להעתיקם).

¹² בני המשפחה בשם רבי בנימין מנחם אלתר ז"ל.

יחסית היה אז המצב בזאווירצ'א טוב מזה שבוורשה שכן שלא כוורשה, לא הופצצה זאווירצ'א אלא נכבשה ע"י הגרמנים ונסתפחה לשטח גרמניה.

כיון שכך, עבדו שרתי הדואר בעיר, ומבחינה טכנית לא היתה בעיה לשלוח חבילות לוורשה, דא עקא, שבית הדואר היה במרחק של שני רחובות בתוך השטח שליהודי היה אסור להיות שם, תחת אוהרת עונש מות.

מה היו עושים? היו שולחים גוי לבית הדואר. אפס, כיון שחששו, כמובן, שהגוי יגנוב את החבילות - נאלצו לעקוב אחריו בהחבא לוודא שהוא אכן מבצע את שליחותו. מעקב זה היה נעשה ע"י הבחורים במסירות נפש כפשוטה. היה עליהם להסתיר את זהותם ולהוריד את סרט עם סמל המגן דוד מעל היד, מה שהיה כרוך בעונש מות. אבל כל זה לא הרתיעם מלבצע את חפצם - דאגה לשלום ולבריאות הרבי"ט

המוני פליטים מערים אחרות התקבצו בוורשה שדימו למצוא בה מקלט בטוח. רבים מהם שוכנו מקומות ציבוריים כבתי כנסת ובתי ספר. הצפיפות והתנאים שם גרמו להיותם של מקומות אלו מרכזים ראשונים לרעב ולמחלות.

באותה תקופה עצמה התחיל הגסטאפו לחפש את "מלך היהודים" כ"ק מרן אדמו"ר ה"אמרי אמת" זי"ע. חרב התנופה מעל ראשו. מקום מסתורו נשמר בסוד כמוס אפילו מקהל החסידים שמלבד מתי מספר מהם לא ידע איש את מקומו. המצב הלך ונעשה מסוכן מרגע לרגע. במהלך אותם חדשים גם זקוק היה לעבור מדירה לדירה כמה וכמה פעמים עקב הלשנות של גויים והפחד מחיפושים חוזרים ונשנים.

גם כי אלך בגיא צלמוות...

וגם באותם ימי בהלה טרופים, כאשר החושך יכסה ארץ ושכינתא בגלותא שריא, ומשפחת בית רבי נעה ונדה מדירה לדירה בעוני ובמחסור, לא שינה רבי משה בצלאל מסדריו הקבועים. כמו לא מתמוטטים סביבו מוסדי תבל, כמו לא נתונים חייו וחיי משפחתו והיהודים כולם בסכנה ממשית, המשיך לעסוק בשלו באותה ההקפדה ובאותה הדייקנות. יעידו על כך בני הדור ההוא, וכך סיפרו הם:

"אישיות מיוחדת במינה ונשגבה להפליא היה בנו השני של בעל "שפת אמת" רבי משה בצלאל. הוא היה מעוטר בכל מעלות של קדושה וכל באי גור לרבותיהם התייחסו אליו בהערצה כאל סמל היראה העילאית הגדלות וההתרוממות. כבר מנעוריו לא ידע רבי משה בצלאל אלא ד' אמות של הלכה בלבד יומם ולילה ישב על התורה ועל העבודה עבודת הבורא. על מידת התמדתו ודבקותו העידו התנהגותו הצנועה והטהורה וסדר יומו המופתי. וכך היה מנהגו: בשעה 2:00 לפנות בוקר קם משנתו החטופה והקצרה וישב ללמוד עד אשר התפלל. לאחר תפילתו אכל ארוחת בוקר חטופה שלא נמשכה יותר מעשר דקות. בתום האכילה קשר את עיניו במטפחת ושכב לישון למשך חמש דקות בדיוק. ככלות שנתו הקצרה קם בבהלה כמעט והתיישב ללמוד עד הצהריים. בצהריים שוב אכל ארוחה חטופה, שוב קשר עיניו במטפחת ועצמן למשך עשר דקות בדיוק, ושוב ישב ללמוד עד השעות המאוחרות בחצות הליל וחוזר חלילה. כך היה סדר יומו וכמעט חוזר שוב ולמד ברוב שעות היום והלילה ורק דקות ספורות הקדיש לשינה כדי לנוח מעט ולהינפש. ללמדנותו לא היה שיעור וגבול אולם מעולם לא ניסה להתבלט. להיפך, תמיד הסתיר את עצמו יותר ויותר לבל תתגלה גדולתו...

... חלש וידוע חולי היה מתמיד. סדר יומו הקשה והעמוס למעלה מכוחותיו הגופניים והצומות החלישו

^ט מעדות הרה"ח רבי ישראל שמואל בראון הי"ו.

^ל בין היתר שהה אז זמן מה גם בבית אחיינו גיסו מוהרה"ח פנחס יעקב לוין ז"ל.

אותו יותר ויותר והתישו את כוחותיו המעטים. חוסר שינה ומעט האוכל לא נתנו לו ולא הוסיפו לו כוחות רבים ורוב שקדנותו והתעמקותו בלימודים הוציאוהו מבעיות העולם הזה בכלל. אולם למרות כל אלה לא השגיח על עצמו ועל בריאותו הרופפת וכל עסקו ביום ובלילה היה רק בהתעלותו בדרגות השגת התורה ולימודה

...הוא נשאר בפולין עד להקמת הגיטו וגם לאחר הקמת הגיטו התנהג רבי משה בצלאל כמו תמיד. המשיך בסדר יומו כאילו לא קרה דבר ישב יומם ולילה על התורה ועל העבודה עלה מדרגה לדרגה במעלות הקדושה...^{לא}.

בדירתו של רבי יצחק מאיר לויין זצ"ל, הקצו לו מחצית החדר, תלו סדין באמצע החדר הגדול ומן הסדין ולפנים לא ההין איש להכנס^{לב}. שם היה הקדוש מתבודד ומתייחד עם בוראו ועוסק בתורה ללא הרף.

בעיני רוחו הטהורות ובאמונתו הבהירה, ראה בכל מצב רק את הטוב. בתקופה של פרוץ המלחמה, כאשר נשאל על ידי נכדתו היאך זה יש רוע שכזה בעולם הרי בורא העולם כולו טוב, השיבה כי אכן אין כל רע בעולם וכל הרע שאנו רואים אינו אלא דמיון^{לג}.

*

אמנם, דומייתו של רבי משה בצלאל ושתיקתו ביגונו בהתרגש עליו אסון הריגת בנו רבי יצחק מאיר הי"ד, פגעה בבריאותו. כמה חדשים אחרי האסון ביקש מבני המשפחה לגשת עמו לרופא. רק אז התברר להם לחרדתם כי התהווה אצלו פצע גדול ושחור בצלעות. כשהרופא פתח את הפצע, הוציא משם כעין אבנים שחורות. לדברי הרופא היה זה חסד ממרום שהזיהום היה במקום חיצוני שבו ניתן לטפל. הוא קבע בנחרצות כי הפצע נוצר כתוצאה מכך שרבי משה בצלאל נצר אבלו בלבו והתאפק מלבכות^{לד}!

*

בימים ההם, שלח הרבי זי"ע את בן זקוניו היניק וחכים, הוא ניהו כ"ק מרן אדמו"ר ה"פני מנחם" זי"ע לחסות בצל דודו רבי משה בצלאל, ללמוד הימנו תורה ומוסר. אף הוא ביקש מאחיו רבי משה בצלאל כי ילמד עמו מוסר.

מאז, במשך כמה חדשים, עד עזוב ה"אמרי אמת" ובניו הקדושים את פולין, למד רבי משה בצלאל עם אדמו"ר ה"פני מנחם" כמחצית השעה מידי יום. הרבה דיבר עמו והרבה קנייני נצח הקנה לו. **"ורבים מדבריו היו דומים לדברי אבי"**. הוא למדו הרבה פרטים ופרטי פרטים, וסך כל היסודות הרוחניים שקנה הימנו הסתכמו באחת עשרה. מהם זכר רק עשר **"והראשון היה להיות נזהר מאד מאד שלא להיצר לשום בר ישראל!"**^{לה}.

לאמיתו של דבר היתה עינו של רבי משה בצלאל פקוחה על אחיינו הצעיר עוד קודם לכן. אירע פעם בתקופה שקודם המלחמה, כאשר כבר נישאו ברחוב ריחות של אבק שרפה ושל מלחמה קריבה ובאה, שעמד ה"פני מנחם" והוא נער צעיר כבן י"ג, ובכה בעצב רב הבחין בו רבי משה בצלאל ושאלו: "למה אתה בוכה?"

השיבו בבכיה כי חושש הוא. מלחמה קרבה ובאה, ואבי הקדוש זקן וחלש ומי ישגיח עליו?^{לז}

^{לא} מתוך מאמר לדמותו של רבי משה בצלאל שנכתב ע"י "חבר סופרים בישראל". אלה אזכרה כרך ב' שנת תשי"ז. עמ' 103-96.

^{לב} זכרונות נכדתו מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה. ראה גם בזכרונותיו של ר' אברהם הנדל ז"ל שהובאו לקמן.

^{לג} מפי מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה.

^{לד} זכרונות נכדתו מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה.

^{לה} מתוך מכתב מרן אדמו"ר ה"פני מנחם" זי"ע לאחד מבני המשפחה.

באותה שעה נענה לו דודו רבי משה בצלאל דיבר ברוח קדשו והרגיעו: "אינך צריך לבכות, אל תדאג! אתה עוד תסע לארץ ישראל וגם אבא שלך יסע לארץ ישראל. אתה תתחתן ואבא עוד יהיה בחתונתך. תגיע אפילו לשבעים שנה ועוד תהיה ראש ישיבה ועוד יותר מזה!"^ל.

ומדבריו לא נפל דבר. כידוע התקיימו כל דברי נבואתו זו עד האחרון שבהם. ברבות הימים גם היה מרן אדמו"ר ה"פני מנחם" לנכדו של דודו רבי משה בצלאל בהלקחו לחתן אצל בנו הרה"ח ר' אברהם מרדכי ז"ל.

*

באחת הפעמים בהם למדו בצוותא הגיעו לגמרא^ל העוסקת במחלוקת איך יהיו ימות המשיח. יש שיטה האומרת כי כל הנביאים לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל עולם הבא – עין לא ראתה וגו'. ואילו שיטת שמואל שאין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד. שאל רבי משה בצלאל את מרן ה"פני מנחם" מה בדיוק כוונת המחלוקת, וגם איך נפסק להלכה. והפטיר: "שאל את אבא!"

כשבא ללמוד עמו שוב, שאל רבי משה בצלאל: "נו, שאלת את הרבי?" השיבו ה"פני מנחם" כי לא שאל באשר התבייש מאביו. אבל – הוסיף – מה אומר הדוד?

השיבו רבי משה בצלאל: "שניהם אמת. כל מה שכתוב בגמרא זה אמת. איך יכולים היום יהודים לחזור בתשובה? הרי מכים, וחוטפים לעבודה! אלא קודם יהיה מה ששמואל אמר (- היציאה משעבוד מלכיות) ואח"כ יהיה כל השאר!"^{לח}.

באותה העת גם לא הסיר מרן ה"אמרי אמת" עין השגחתו מנכדו היתום ר' בנימין מנחם ומלבד כמה וכמה קירובים שקרבו ושלמד עמו קמעא גם ציווהו כמו כן ללמוד ספרי מוסר עם זקנו השני רבי משה בצלאל. מאז היה הולך אצלו שלשה פעמים בשבוע ולומד עמו בסה"ק "מסילת ישרים" במשך כמחצית השעה מידי פעם. גם עם נכדתו מרת מרים בורז'יקובסקי למד רבי משה בצלאל מידי יום בספר "מסילת ישרים"^{לט}.

בהתגעש עולם, כאשר שום דבר לא נותר על מכונו, נותרו סדרי לימודו של רבי משה בצלאל על כנם, ועד כדי כך שמצא זמן לעסוק עם צעירי הצאן בלימוד מוסר. לא זו בלבד אלא שאף מדקדוקי הלכה וזהירויות הנהגה שלו לא מש כמלוא נימא ולו במחיר מסירות נפש של ממש.

אירע אז פעם, כאשר העוני והמחסור שלטו בכיפה שהצליח מישוהו להשיג עבורו אורז. חלוש ורפה כח היה רבי משה בצלאל מילדותו ובריאותו הרופפת נזקקה תמיד לכל חיזוק אפשרי, בפרט בימים שכאלו. אבל משמצא בצלחת האורז תולעת, משך ידו הימנה מיד. ושום לא הסכים יותר לטעום אורז במשך תקופה ממושכת אף כאשר היה הדבר נחוץ וחיוני ממש עבורו.^ל

*

^ל מוהרה"ח רבי יצחק מאיר ב"ר שמעון נפתלי אלתר ז"ל ולהבחל"ח הרה"ח ר' משה בצלאל ורדיגר הי"ו שמעו זאת מפ"ק מרן אדמו"ר ה"פני מנחם" זי"ע.

^{לח} ברכות לד, ב.

^ל מרן אדמו"ר ה"פני מנחם" זי"ע סיפר זאת בהיותו בארה"ב, ועל רשימת השומעים הוסיף בכת"י את הלשון הנ"ל באידיש, וז"ל: "הרה"ק רמ"ב הי"ד אמר כך: ביידע זענען אמת אלץ וואס שטייט אין די גמ' איז אמת, ווי קענען היינט יודן תשובה טוהען – מ'שלאגט, מ'כאפט צו די ארבייט (זה הי' בזמן הנאצים ימ"ש) קודם וועט זיין דאס וואס שמואל זאגט. און שפעטער דאס אנדערע. עכלה"ק (ער כמה שאני זוכר)" עכ"ל ה"פני מנחם" זי"ע. את הסיפור ותמצית התשובה סיפר הוא זי"ע גם בחגיגה המרכזית של סיום הרמב"ם בירושלים.

^{לט} ויתכן שגם עם נכדים נוספים למד, אך משני נכדים אלו נותרו לנו עדויות.

^מ זכרונות נכדתו מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה.

באותם חדשים שבין טבת לניסן התחוללה הפרשיה המופלאה של הצלת מרן ה"אמרי אמת" ומשפחתו ובהם שלשת בניו האדמו"רים ז"ע, ולהבחל"ח כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א.^{מא} מלכתחילה אמורה היתה לצאת בעקבות הקבוצה הראשונה, קבוצה נוספת מבני המשפחה אבל בעוה"ר לא אסתייעא מילתא. אל הקבוצה השנייה ההיא היה רבי משה בצלאל הי"ד אמור להצטרף.

אמנם, משנתארגנה הקבוצה הראשונה לא נתן רבי משה בצלאל דעתו על עצמו כלל ועיקר. רק דאג לשלום נכדו היתום הבחור בנימין מנחם. נכנס איפוא אל הקודש פנימה אל אחיו מרן ה"אמרי אמת" זי"ע וביקש כי יצרפו את הנכד לנסיעה. נענה הרבי לבקשתו והודיע לעוסקים בדבר כי נכדו בנימין חייב להצטרף לנוסעים בקבוצה הראשונה, ואם לא יצרפוהו הרי שגם הוא, הרבי, לא יסע.

מיד החלה רוחשת פעילות לצירופו אל הרשימה, מה שהיה קשה ביותר כיון שכל המסמכים והאישורים כבר היו חתומים וסגורים. בנסי נסים ומתוך מסירות נפש וסיכון עצמי הצליחה בתו של הרבי, מרת דבורה מאטיל לוין ע"ה, לצרף את השם הנוסף לרשימה. בשורות נוספות דמע כותב רב"מ בזכרונותיו:

"בהגיעי לספר אודות נסיעתנו אין באפשרותי לעבור ולא לכתוב על כי לבי דווה עלי על זקיני מורי ורבי הרב הצדיק מוהר"ר משה בצלאל שנשאר בגולה הדוי' ונהרג על קידוש השם. הוא מסר נפשו למעני למען שאני אוכל לנסוע, והוא, שהיה יכול להציל את עצמו כמו כולנו, נשאר!"

עם הנוסעים נמנתה גם נכדתו, מרת מרים (בורז'יקובסקי) ע"ה בתו של בנו רבי אברהם מרדכי ז"ל שהתגורר זה מכבר בארץ ישראל. לימים סיפרה כי "סבא רצה את זה שאני אסע ואנצל. אולי משום שהוא השפיע עלי פעם להשאר בפולין ולא לחזור ללמוד בארץ הוא הרגיש כמי שחש אחריות עלי ורצה שאחזור ארצה! מב"

מה מדהים הדבר כי למרות שידע רבי משה בצלאל בבירור נמרץ שכמעט כל הנשארים בפולין מרה תהיה אחריתם, כפי שעולה מתוך דברים מפורשים שכתב^{מב}. על אף זאת ולמרות הכל העדיף לשלוח ארצה את נכדיו הצעירים שחש אחריות כלפיהם.

בחודש ניסן ת"ש יצאו את פולין הרבי ובניו ועוד מבני משפחתו. פתאום נוצרה מציאות חדשה בפולין הגוראית והיהודית. העדה כולה ששוב לא יכלה לעמוד בקשר רציף עם הרבי נשאה מבטה אל בני משפחת הרבי שנותרו בפולין ובראשם רבי משה בצלאל. (לצדו נותרו אחיו הגה"ק רבי נחמיה הי"ד, ורבי מנחם מנדל הי"ד רבן של פאביאניץ וקאליש, גיסם הגה"ק רבי יעקב מאיר בידרמן הי"ד, והגה"ק רבי מאיר הי"ד בנו של הרבי.) לפתע הופנו אל רבי משה בצלאל שתדיר הצטנע, כל העינים. הוא הפך להיות הסמכות העליונה של רבבות אנ"ש חסידי גור השרויים בצרה ובצוקה בפולין הנתונה למרמס ולמשיסה.

במשא העם

^{מא} הלא היא מסופרת באריכות בספר "נס ההצלה של הרבי מגור" מאת הסופר הרה"ח ר' משה פראגר ז"ל.

^{מב} רבי משה בצלאל סבר בעת ההיא כי חינוך הבנות בפולין במסגרת "בית יעקב" הנו הטוב ביותר בהיותו קרוב אל המקור, מרכז התנועה בקראקא. כיון שכך המליץ כמה שנים קודם לכן לבנו רא"מ ז"ל לשלוח את בתו הבכירה ללמוד בפולין.

^{מג} במכתב לגיטתו הרבנית פייגא מיינטשא ע"ה. רבי משה בצלאל, שידע את גודל האחריות שחש אחיו הרבי כלפי נכדם היתום הבח' בנימין מנחם, לא רצה כי יתוסף עול נוסף על צווארו. הוא סיכם עם אחייניו מרן ה"בית ישראל" זי"ע, רבי שלמה יוסקוביץ ורבי יצחק פישל היינה זצ"ל חתני הרבי כי יטלו עליהם את האחריות "וכלום מבטיחים כי ישמרו עליו כאילו היה ילד שלהם, עד שהם יסעו ביחד, ע"כ מבקש אני שתאמרי לכ"ק שליט"א שהוא לא יהיה לו שום עול ממנו". כפי שהוא כותב במכתב ההוא. והוא ממשיך וכותב דברים מפורשים: "לרעתי אם הוא לא יסע כעת עמכם הרי הוא לא יסע כבר אח"כ ואז יכול להיות ח"ו לכ"ק שליט"א עג"נ ח"ו למה לא לקח אותו עמו... גם גיטתי תחי' לא צריך להיות לה עול ממנו כי מספיק העול שיש לה מכ"ק שליט"א שמוטל על גיטתי תחי'..." והדברים מדברים בעד עצמם.

הימים והשבועות הקרובים לא הביאו בכנפיהם כל בשורה. אדרבה, המצב הלך ונעשה איום ונורא מיום אל יום. נתקיים בהם ביהודי פולין מקרא מלא שכתוב בבוקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר, כמו כל שאר תוכחות שבתורה שהתרחשו ובאו עליהם. לא היה יום שלא היתה קללתו מרובה מהיום שלפניו. רעב, יסורים, מחלות ומוות היו מנת חלקם של היהודים בפולין. אלו שבורשה עיר הבירה נטלו חלק בראש. כל אותם הימים הנוראים לא פסק רבי משה בצלאל מתורתו ומעבודתו.

המוני המשחרים לפתחו, שבעת, אחרי נסיעת הרבי לארץ ישראל עלה מספרם פי כמה וכמה – מגיעים היו אל הבית, נכנסים בדממה אל מעבר לסדין הלבן וממתינים בדומיה עד שהצדיק השקוע בעולמו יבחיץ בהם. רק אז מהינים היו לגשת אל הקודש ולשטוח את בקשתם, מועקתם או שאלתם.

הצרות הלכו והתגברו. בחדשי טבת – שבט ת"ש כבר החל גל של התקפות, הכאות ושוך מצד כנופיות של פולנים שאיש לא עצר בעדם. פרעות שהגיעו לקראת ניסן לכדי פוגרום של ממש ביהודים. הקיץ גם הוא חלף מתוך דכדוך וחוסר וודאות. עוני ומחסור ומחלות.

ובעצם יום הכיפורים של שנת תש"א, נמסר ליהודים המושפלים והמעונים, המורעבים והמותשים, על הקמת "גטו" שלתוכו אמורים לעבור להתגורר כל יהודי וורשה. על היהודים ייאסר להתגורר מחוץ לתחום המסומן. פורסמה רשימת רחובות והוחל על ידי היהודים עצמם – על פי צו הנאצים – בהקמת חומה גבוהה סביב השטח המיועד.

באזכוריות שאין דוגמתה דחשו הקלגסים הנאצים את ההמון העצום של יהודי וורשה אל תוך השטח המצומצם יחסית שמחוצה לו נאסר על היהודים להתגורר, הקיפוהו בחומות וגדרות תיל, וביום המיועד ט"ו בחשוון תש"א ננעל ה"גטו" על דלתיים ובריה אין יוצא ואין בא. הוא בית הכלא הגדול ליהודים. הוא הגטו הגדול מכולם, "גטו וורשה" המפורסם.

והיה רבי משה בצלאל מתענה ומתייסר בעני עמו, סובל ולעפות רעב ועינויי השפלה בתוך עמו – ואינו משנה מסדרי לימודו ועבודתו כלום. בעת ההיא נעשה ביותר משען ומשענה להמוני חסידי גור ושאר עמך בית ישראל שבפולין. והיה לבו דוי על צרות ישראל הנוראות. הוא, האוהב ישראל ובעל הלב הרחום, הוא אשר ראה בעני עמו ובייסוריו והיה לבו נכמר בצרותיהם של אחרים. על עצמו לא חשב כלל ועיקר, שקוע היה בעולמותיו הוא. רק צרות ישראל צרבו את לבבו.

וככל שהלכו הגזרות ונתגברו גבר עמהם זרם הפונים אל רבי משה בצלאל שהיה מטיף צרי וניחומים על לבותיהם השבורים של יהודי וורשה. "בגטו ורשה סבל ר' משה בצלאל יחד עם העם ואימץ את רוחם באישיותו הרמה לדעת לסבול ולהטות שכם לכאבים. הוא סבל רעב, ידע חולי, וידע כאב. ותוך הכאבים האלה נמשכו ימי שבתו בגטו" מספרים רושמי הקורות^מ.

ומספר הגאון החסיד המפורסם רבי מרדכי יוסף קמיונקא שליט"א, כי כאשר יצאה הגזרה מאת הנאצים לפיה צריכים כל היהודים לגלח פאותיהם וזקנם, נשבר לבו בקרבו ויפן אל רבי משה בצלאל בשאלה מה עליו לעשות לעת כזאת. פסק הוא לבחור השואל כי אסור לו להסתכן וכי עליו אכן לגלח פאותיו וזקנו. נתעגם השואל עד מאד ונתכרכמו פניו. הציץ בו רבי משה בצלאל וראה בצער. נתמלא עליו רחמים, נתן בו עיניו ברחימאיות ואמר לו: "עוד יהיו לך פיאות ארוכות וזקן ארוך!"

"ובאותה שעה" – מסיים ר' מרדכי יוסף את סיפורו – "ידעתי בוודאות כי אשרוד את המלחמה ואשאר

בחיים!"^מ

^מ מתוך מאמר לדמותו של רבי משה בצלאל שנכתב ע"י "חבר סופרים בישראל". אלה אזכרה כרך ב', תשי"ז, עמ' 96-103.

^מ וגם מלשון קדשו לא נפל דבר, בהיות הדרת פניו של רבי מרדכי יוסף עטורים בזקנו ופיאותיו הארוכות.

גם שאלות ציבוריות והלכתיות שעלו על הפרק הגיעו לפתחו. כך, למשל, נמסר כי בשאלה הגורלית שנידונה בגטו אם להתיר ואולי אפילו לעודד נישואין במצב הקשה ההוא, שאלה שהיו לה צדדים הלכתיים לכאן ולכאן, היתה דעת רבי משה בצלאל שאין לבטל נישואין של זוגות שכבר באו בברית שידוכין "ואמר כי זכות מצווה עמד לישראל בימי מצרים, וזהו מעלה גדולה באמונה!"^מ.

אף מערים אחרות עמדו חסידים בקשר מכתבים עם רבי משה בצלאל והיה מורם ומדריכם בעצה נכונה ובהדרכה ישרה. החסיד הישיש רבי משה גזונטהייט, שעוד הסתופף בצל אדמו"ר ה"שפת אמת", שלח לרבי משה בצלאל אגרת ושאלו בה כדת מה לעשות בזמן קשה שכזה. הגיעתהו גלויית תשובה הימנו וכך נאמר בה: "יום אירא אני אליך אבטח!" (תהלים נו, ד)^מ.

בימים ההם הגיע לוורשא מכתב מזעזע מזדונסקה וולה הסמוכה ללודז'. מכתב שנועד לנסות לחפש ולמצוא פתרונות למצב. במכתב שנכתב בלשון רמזים מליצית שלא תובן לאוזן זרים נאמר בין היתר:

"... הואיל ואחינו ישראל^מ חולה אנוש ורגעיו ספורים ממש, לכן אל תשקטו ואל תנוחו, חפשו עצה אצל השכנים...^מ אולי אצל הרופא השווייצרי או רופא אחר, אל תנוחו, הזעיקו, אל תתנו לו לגווה בחשיכה. ה' ירחם עלינו... אני כותב למר רוגוביני^מ, תיפגש עמו ותטכסו עצות. ספרו לדוד אלתר. אין בפי מלים לתאר לכם את 'גמר הדין' בכמה מקומות... חפשו מה לעשות..."^מ

מיהו "הדוד אלתר" שהכותב האלמוני מסתמך עליו? ככל הנראה רבי משה בצלאל, או אחיו רבי מנחם מנדל, ה' יקום דמם!

*

שכינתא בגלותא

ובקיץ של שנת תש"א החלו בעלי מפעלים גרמניים להקים מפעלים בתוככי הגטו, בכדי לנצל את עבודת הכפיים של היהודים במחיר אפסי. אחד מהם היה פריץ שולץ, בעלי חברת מוצרי העור והפרווה "שולץ" שמושבה בדנציג, שבאלול של אותה שנה הקים בגטו מפעל מיוחד למוצרי עור ופרווה. או אז, עמד להם למושיע לצדיקי ורבני גטו וורשה איש יקר שביקרים. תלמיד חכם וחסיד שהיה מעשירי וורשה לפני המלחמה, הרה"ח ר' אברהם הנדל ז"ל שהתמנה כמנהל מחלקת הסנדלריה והוא שעשה הכל בכדי להעסיק תחת ידו ככל היותר יהודים יראים ושלמים שעבודתם אצלו נתנה להם אפשרות קיום פורתא.

^מ עדותו של הרה"ח ר' לייבל יוד ז"ל. כפי שמופיעה ב"אלה שלא נכנעו", בני ברק, תשל"ז, ח"א, עמ' עא. וכפי שנמסרה לא. פרבשטיין בשנת תשס"ב.

^מ מפי ר' אפרים לונדנר ז"ל. הוא היה מספר גם שבשנת תש"ב פגש בבנדין עירו את הרה"ח ר' אנשיל שעניצער הי"ד, וזה סיפר לו שקיבל מכתב ממוהרה"ח אליהו לוי"ד הי"ד בנו של הרב מבנדין שסיפר לו על הקורה בוורשה, וכך נאמר שם: "אנו עסוקים מאד ולומדים במה טומנין..."

^מ ח - עם ישראל.

^מ מט - אומות העולם.

³ - הצלב האדום, כנראה.

^מ רבי אברהם מרדכי רוגובי הי"ד, מטובי עסקני "אגודת ישראל" ו"בית יעקב". שימש גם כמנהל בתי הספר "בית יעקב" בגטו וורשה. היה מחשובי הכותבים בעיתון "דאס אידישע טאגבלאט". נעקד"ה.

^מ בסתר רעם. א. פרבשטיין עמ' 41, מתוך ארכיון רינגלבלום.

ב"שופ", המפעל של פריץ שולץ הגרמני ששכן בתוככי הגטו, היתה מחלקה גדולה לסנדלרות, יצור נעלים ומוצרי עור אחרים עבור הצבא הגרמני. במסירות נפש ובהקרבה ומתוך סיכון עצום, קיבל ר' אברהם הנדל ל"עבודה" במחלקת הסנדלריה שתחת ניהולו את מבחר רועי הצאן אשר ליהדות החרדית בוורשה²². לא זו בלבד, הוא אף הצליח להכניס בחוזה שחתם עם ההנהלה סעיף המתיר לפועלי הסנדלריה שלא לעבוד בשבתות. אף גם אירגן במקום מטבח כשר ואפילו שלח שליח לדנציג להשיג שם מרגרינה כשרה²³.

האדמו"ר הקדוש מפיאסצנא, הרה"ק רבי קלונימוס קלמיש שפירא הי"ד, היה האחראי למחסן העורות ועל הנקיון במחלקתו, האדמו"ר הקדוש מקרימלוב הרה"ק רבי נתן נחום הכהן רבינוביץ הי"ד היה ממונה על מיון עורות פגומים כאשר במחלקתו "עובד" גם האדמו"ר הקדוש מסוכטשוב הרה"ק רבי דוד בורנשטיין הי"ד. האדמו"ר הקדוש מדרומסק הרה"ק רבי שלמה חנוך הכהן רבינוביץ הי"ד היה "מומחה" לכפפות עור. באותו המפעל גם רשום היה כפועל האדמו"ר הקדוש מאלכסנדר הרה"ק רבי יצחק מנחם דנציגר הי"ד. אל אותו מפעל הביא ר' אברהם הנדל גם את רבי משה בצלאל הי"ד, הוא חשב בכך להציל את חייו. רבי משה בצלאל נרשם כ"מומחה למגפי שלג"...

על שרפרפים נמוכים ישבו גדולי ישראל שלא ידעו להחזיק פטיש בידם, על אחת כמה וכמה להכניס מסמר לנעל ועסקו בעבודת קדשם, בתורה ובתפילה. על הסדנות שלפניהם מונחים היו – למקרה של ביקורת גרמנית פתאומית – פטישים, מסמרים, רצועות עור, חוטים וכדומה. הכל כדי ליצור חזות מטעה כאילו פועלים אמיתיים יושבים כאן. לימים יספר ר' אברהם הנדל על הימים ההם:

"כשאני חוזר לשם ורואה אותם בזכרוני יושבים כפופים לפני הסדנאות, מופשטים לחלוטין מן העולם הגשמי, כלא שייכים כלל לכל המסובב אותם. כשאני חוזר ומביט במראה פניהם כיצד האור בוקע מהם בתוך החשיכה, איני משיג כיצד הלב אינו מתפלץ בקרבי. באותם הימים היתי מהרהר ואומר לי: באיזה רטט ובאיזו יראת כבוד היו החסידים של האדמו"רים האלה עומדים בשעתם לפני חדר קדשם בטרם נכנסו פניהם. כל הצרות, כל הייסורים, כל הדאגות וכל השאלות היו מגוללים לפניהם, וכל מילה שיצאה מפיו שלהצדיק הרי היתה אצל החסיד בבחינת רוח הקודש שאין לסור ממנה, והנה..." ליבו נקרע למראה המצב שבו היו שרויים קדושי עולם אלו. והוא היה מוסיף ומספר: **"במשך הימים ההם, בסנדלריה הזאת לא ראיתי דמעה נושרת מעיניהם. ואילו אני בדברי עמם בכיתי ללא הרף, ללא הרף, עד היום אחרי שבהשגחת הא-ל הטוב ניצלתי ומסתובב בין החיים..."** ²⁴

את ר' משה בצלאל החביאו בקרן זווית של בית החרושת. בפניה מוסתרת ישב ולמד כל היום. והיה כאשר עברה ביקורת גרמנית במקום הודיעו לו ברמז, מיד התיישב על דרגש קטן, פטיש ומסמרים בידו ועשה עצמו כמתקן נעלים.

עברה הביקורת הגרמנית, הנאצים הסתלקו מהמקום ושוב התיישב ר' משה בצלאל במקומו בקרן הזווית

²² "פריץ שולץ, התעשיין הגרמני מדאנציג, העשיר הערמומי שהתעשר מסבלות הגטו, איים עלי לא פעם: מה? תחת מעילי אתה רוצה להציל את כל הרבנים ושאיני עוד אשם בראשי?" - ר' אברהם הנדל, "הנתיב האחרון של גדולי התורה בגטו וורשה", ירחון "בית יעקב" גליון 47 ניסן תשכ"ג עמ' 6-9. ומשם בתרגום ליידיש: "לעצטער וועג פון גדולי תורה און ווארשעווער געטא", "דאס אידישע ווארט" אדר-ניסן תשכ"ח, עמ' 14-17.

²³ "הגבורה האחרת" לר"י גרנשטיין, עמ' 308 – 307.

²⁴ רשימות שרשם מפיו סופר השואה החסיד היקר רבי יחיאל גרנשטיין ז"ל מיד אחרי השחרור בלודז' שם שהו יחד. וגם בשנים הבאות בפריז ובישראל. מתוך ספרו "הגבורה האחרת", שם. **"בכל פעם, בכל שיחה, – רושם ר' יחיאל ז"ל – "חזר הלה (ר' אברהם הנדל) למקום ההוא, לגטו וארשה, ל"שאפ", לצדיקים שבמחיצתם עשה, בסנדלריה שלו... שיחותיו היו תמיד מהוללות בבכיות מרות. נראה היה כי יותר משהוא עמנו, הוא שייך ל"שם", לגטו, לסנדלריה, לצדיקים שנתייתם מהם..."**

החבוייה והמוסתרת מעין רואים וישב ולמד בעל פה. משמרתם העיקרית של הצדיקים היתה בלילה. מה שהקל עליהם לעסוק בתורה ובתפילה, לעיתים אף בקול. שכן הגרמנים העדיפו לישון בשעות אלו. ישובים היו "פועליו" של ר' אברהם הנדל וספריהם לפניהם והם הוגים בהם בדבקות. לעיתים אף עורכים תיקון חצות.

אבל מעבר לעבודתם בקודש, היתה דעתם של צדיקי ה"שופ" נתונה אל העם הנתון למכים. הם לא הסירו מחשבתם לרגע מאחיהם הדויים והמעונים שאפילו עבודה אין להם, ואלפים מהם שוהים בוורשה אפילו ללא רשיון שהות בעיר. בחדשים המועטים שבהם התקיימה המתכונת הזו של עבודת האדמו"רים והרבנים ב"שופ", תכננו המה כל הזמן והגו רעיונות כיצד לארגן לאחיהם מעט לחם, קורטוב מרק חם וכרטיס עבודה פיקטיבי כלשהו, מה שהיה לעיתים ענין של חיים ומות.

עוד רבות יסופר על אותו גן עדן בתוככי הגיהנום. אותו מקום בו עסקו בתורה ובעבודה, בגמילות חסדים בהידור מצוה, באפיות מצות בהידור, בהקפדה על כשרות ובפלפולי דאורייתא עד רגעייהם האחרונים, שארית שרידיהם של צדיקי וגאוני פולין הכבושה תחת הצר הצורר אשר הקיז את דמם על מזבח קידוש ה'.

ר' אברהם הנדל עצמו, זכה להינצל מן התופת ולעלות ארצה. כל ימיו היה מעלה בדחילו את זכרה של אותה תקופה בה שהה בקרבת מקום לכל אותם צדיקים. הצלתו היתה פלאית. הוא התחפש לגוי, לעיתים אפילו לכומר, והצליח בצורה מעוררת פליאה. את הצלתו תלה בברכותיהם של שניים מן הצדיקים ששהו במפעל שלו: רבי משה בצלאל והרבי מפיאסצנא. וכך יספר לימים:

"הראשון שברכני, היה הצדיק הגדול, רבי משה בצלאל, אחיו של הרבי מגור. זוכר אני את הפעם האחרונה בה ראיתיו. זוהי תמונה בלתי נשכחת. הוא גר בדירה שבעליית גג אי שם בגיטו. הלכתי למסור לו פריסת שלום מקרוביו שעבדו אצלי ב"שופ". החדר שבו התגורר היה חצוי באמצעו עם סדין.

התכופפתי, נכנסתי לחדר וראיתי את רבי משה בצלאל רכון על ספר ה"זוהר". הוא אפילו לא הבחין בי ואני לא העזתי להתקרב. עד שהמלווה שלי, ר' יוסף לוינו בןו של הרב מבנדין הקריב אותי אליו".

רבי משה בצלאל הרים את גבותיו הארוכות והביט בי במבט שהיה מלא יראת שמים, אצילות ורחמנות, וכשבסוף האציל לי את ברכתו הרגשתי איך היא עוטפת אותי כמו מלבוש..."¹¹

*

הימים חלפו, עמוסי כאב ויגון. חסידי גור די בכל אתר ואתר עשו כל שלאל ידם בכדי להקל על משפחת בית רבי. אף בני המשפחה אשר זכו לעלות מעמק הבכא לא הרפו לרגע מנסיונות הצלה ופעולות סיוע לכל הפחות. דרך דרכים שונות ועקלקלות התנהל קשר מכתבים בינם ובין רבי משה בצלאל השרוי במצור ובמצוק. לחתונת הנכדה מרת מרים ע"ה עב"ג מוה"ר פנחס מנחם בורז'יקובסקי ז"ל, שהתקיימה בתש"ב, אפילו הגיע מכתב ברכה מהסבא הגדול.

באותה התקופה בערך חלה רבי משה בצלאל ורגליו התנפחו. רבות סבל והתייסר, ולפי דעת הרופאים נגרמה מחלתו מחמת הרעבון הנורא. בני המשפחה לא שקטו, וחבילות מזון נשלחו – במידת האפשר – אל תוככי הגטו, מה שהקל על רבי משה בצלאל בסבלו וריפא את כאבי רגליו. איש החסד המפורסם רבי חיים ישראל אייז ז"ל מציריך, עסק בהעברת ומשלוח החבילות. בדרכים לא דרכים שיגר ר' חיים ישראל חבילות מזון עמיד כסרדינים, צימוקים, תאנים יבשות וכדומה, שמלבד ערכן העצמי גם ניתן היה להמירן בכל מזון אחר. באמצעות רשת השליחים החשאית שלו ידע רבי חיים ישראל אייז לדווח לרבי יצחק מאיר לוינ זצ"ל על מצבו של רבי משה

¹¹ "הנתיב האחרון של גדולי התורה בגיטו וורשה", ירחון "בית יעקב" גליון 47 ניסן תשכ"ג עמ' 9-6. ומשם בתרגום ליידיש: "לעצטער וועג פון גדולי תורה און ווארשעווער געטא", "דאס אידישע ווארט" אדר-ניסן תשכ"ח, עמ' 17-14.

בצלאל ומחלתו, כמו על משלוחי המזון והחלמתו.

*

על קידוש ה'!

מיום ליום הלכו הגזירות ונתרבו.

בכ"ז לחודש תמוז תש"ב החלה החרב להינעץ עמוק עמוק בלבו של הגטו. על הרעב, העוני והמחסור, המחלות והמגפות נוספה הצרה הגדולה מכולם: ה"אויסידלונג". הגירויים. חטיפות ו"אקציות", שילוחים וגירויים אל הבלתי נודע או הבלתי יאומן. אל עבודת הפרך ואל ההשמדה.

באותה העת, כאשר הונפה חרב הגירויים מעל לראש יהודי הגטו והבהלה גברה, נפוצו – כדרכו של עולם – שמועות משמועות שונות. אנשים נאחזו בכל עלה נידף כטובע הנאחז בקש. בין היתר טענו כי אותם שיש בידם עבודה מסודרת לא ישולחו מן הגטו. החלה איפוא מהומה גדולה של ביקוש עבודה. אלפים צבאו על משרדי החברות שעדיין פעלו בגטו, על פי רוב בשירות הגרמנים. אבל למפרע התברר כי שום דבר לא הגן בפני השילוח אל המוות.

רק מאוחר יותר יסתננו השמועות האיומות אל הגטו ויספרו מה משמעותם האמיתית והאימתנית של השילוחים ולהיכן הם מובילים. לטרבלינקה, מחנה המוות הנורא. שם מומתים דבר יום ביומו אלפי יהודים בתאי גזים וגופותיהם נשרפות.

הגירויים מורשה התנהלו בעוצמה רבה, יום יום נחטפו מן הרחוב אלפי יהודים בידי קלגסי הרצח הנאציים והובלו באכזריות אל ה"אומשלג פלאץ", מקום השילוח. שם נבחרו הנידונים למוות בהינף יד והועלו אל רכבות המשא שקרונוניהם נחתמו והם יצאו אל המסע האחרון. אחרים הושארו מצפים למוותם בשלב כלשהו שבוא יבוא. מעטים מאד מבין יהודי וורשה שרדו את המלחמה. הרי לפנינו עדות אחת מן הימים ההם:

"יום אחד, בימי הגירויים הראשונים, יצא אחיו של הרבי מגור (הצדיק ר' משה בצלאל הי"ד) מביתו ומיהר לאיזה רחוב שתפסו בו בני אדם לגירוש. צעקתי אחריו והזהרתיו מפני הסכנה. התחננתי לפניו שילך לביתו. כאילו לא הכירני. תקע בי מבט בוהה ולא הוציא מילה מפיו. יגונותיהם של דורות יהודים דיברו מעיניו".

האקציות והשילוחים נתגברו מיום ליום. אוכלוסיית הגטו הלכה ופחתה באופן מתמיד ובקצב מסחרר, יום יום

¹² מקור לפרשיה זו הינם מכתביו ומברקיו של איש ההצלה הנודע רבי חיים ישראל אייז"ל, שנשלחו בתקופה ההיא. נמצאים בארכיון נילנו הגב' גולדפינגר תחי'.

¹³ הנה תיאור של עד ראייה: "...התנועה ברחובות גדולה מאד. הכל רצים. לאן? מחפשים מקומות ב"שאפים". קודם כל כל אחד רוצה למצוא מקום באחד מבתי החרושת הגרמניים בגיטו כגון "שולץ" "טננס" "דהרינג" "שנה" ואחרים. משתמשים בכל מיני השפעות, בפרוטקציה ובמתנת יד. כסף רב משלמים בעד משרה בבית חרושת שכזה. בעלי היממה שיש להם כסף משלהם, מייסדים בתי חרושת לעצמם, ע"פ רוב לעיבוד סחורות של פירמות גרמניות קונים מכונות תפירה לעבודת יד. כולם הפשילו את שרוליהם ועבדו, הרי מבתי החרושת והמלאכה לא יוציאו את האנשים - בכך היו בטוחים.

נכנסתי לרחוב נובוליפיה, לפני הפירמה "שולץ" שנמצאה בביתו של התעשיין החסיד אביהם הנדל. לפני שני שערי ביהח"ר הצטופפו המונים גדולים. בעיקר אדוקים, בחורי ישיבה רבנים ויהודים חסידים סתם. משום שבעזרת אברהם הנדל יכול היה יהודי דתי לקבל עבודה ואילו למקום אחר היה קשה מאד או בלתי אפשרי לחדור... הלל זיידמן, "יומן גיטו וורשה", עמ' 27-28.

¹⁴ מיכאל זילברברג, "מחנך דתי בתחפושת של גוי" קובץ "זכור" כרך י"ב עמ' 57.

נחטפו אלפי אנשים ונשלחו להשמדה. קהילת הגטו הלכה ודלה, הלכה הלך והתכווץ. כל זאת לצד המוות המשתולל ללא הרף מרעב, ממחלות וממגפות. חייהם של הנותרים לא היו חיים, אבילים שכולים ויתומים, מעונים ומורעבים ניסו לשרוד את התקופה ולצפות לימים טובים יותר. המובחרים שבהם החזיקו את עצמם בתורה ובעבודת ה' ככל הניתן. אחרים נאחזו בשמועות שווא על הישועה הקרבה ובאה.

ועם כל זאת, כל החרדים לדבר ה' שבגטו וגם כאלו שבעבר לא נמנו עליהם אבל בצוק העיתים התקרבו לבוראם – חשו בטחון כלשהו ומשענת רוחנית בדמויות העילאיות ששהו בגטו. רציחה של כל אחד מצדיקי פולין הקדושים הי"ד, היותה מכה מוראלית איומה לאלו שגזר עליהם להשאר עדיין לחיות. עבור נאמני בית גור היותה משפחת הרבי משען ומשענה. בראשה היה רבי משה בצלאל.

ובאחד הימים הנוראים הללו נחטף גם רבי משה בצלאל והובל אל ה"אומשלאג פלאץ", כמעט כבר הועלה אל הקרונות אשר כל באיהן לא ישובו. אי אפשר לתאר את אשר התחולל באותה שעה בגטו. עבור אנ"ש חסיד גור היתה זו מכה אנושה. רבי אברהם הנדל ז"ל הפעיל את מלוא השפעתו, במסירות ובהסתכנות, ואף שילם דמי שוחד בסך שמונת אלפים זלוטי טבין ותקילין. אחרי מאמצים עילאיים שלו ושל אנשי מעשה נוספים, ובהשתדלותו של יו"ר ה"חברא קדישא" דוורשה שוחרר רבי משה בצלאל, הוכנס לעגלת מתים (!) ושב אל הגטו. לקול אנקת רווחתם של היהודים הנותרים שעצרו נשימתם משנלקח, אלא שהוא לא בירך "הגומל" בשובו. הסכנה לא חלפה. השמחה בגטו היתה גדולה – עד כמה שיכלה להיות – כולם ציפו לשובו, אבל הוא פנה מיד לדירתו ולספריו ולא שת לבו לכל ההמולה שנתהוותה סביב חזרתו הביתה. בשעות ה"עבודה" שוב ישב ב"שופ" של שולץ עם הפטיש והמסמר ועסק בתורתו ועבודתו. משניות וזוהר בעל פה, תהלים, ושאר מילי דקדושה.

והנה הלכו ה"אקציות" וגברו ואוכלוסיית הגטו הלכה והושמדה. חלפו עשרה ימים מאז נחטף לראשונה וביום המר והנמהר, כ"ג באלול תש"ב נלקח רבי משה בצלאל שוב אל האומשלאג פלאץ. שוב רצו החסידים ורבי אברהם הנדל בראשם "להפוך עולמות" ולהצילו. אבל הפעם סירב רבי משה בצלאל. "אם כך רצון השי"ת, אם גזרת שמים היא, אין רצוני להתנגד!" אמר. ויעל רבי משה בצלאל בתוך שאר אחיו הנדכאים והמעונים אל הקרון החתום, ויסעו כולם לטרבלינקה, גיא ההריגה.

*

עשן להבות מיתמר מארובות המשרפות וצובע את השמים האפלים בכתום אפרפר. ריח חריף שולט בכל. על מסילת הברזל של טרבלינקה עומדת הרכבת הארוכה ופולטת המוני המונים. בתוכם הקדוש והצדיק רבי משה בצלאל.

בדחילו ורחימו מתכוון הוא לרגע הגדול. בדחילו ורחימו מביטים בו היהודים שסביבו. "הבה ונתפלל מעריבו!"

^ס יום רביעי, י"ג באלול. הלל זיידמן, "יומן גיטו וורשא", עמ' 63.

^{סא} מפי הגה"ח רבי מרדכי יוסף קמיונקא שליט"א, ובמכתבו של ר' אברהם הנדל ז"ל.

^{סב} הלל זיידמן, "יומן גיטו וורשא", עמ' 63.

^{סג} מפי הגה"ח רבי מרדכי יוסף קמיונקא שליט"א.

^{סד} מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה שמעה כן מהרה"ח ר' אשר ארבוס ז"ל שהיה אז בטרבלינקה. וזהו התאריך המקובל. את היום הזה שמר בנו מוהרה"ח רבי אברהם מרדכי ז"ל כיום ההילולא. (מפי בנו מוהרה"ח רבי אריה הי"ו). אמנם, לדבריה במכתב הנ"ל של ר' אברהם הנדל ז"ל הוזכר תאריך מאוחר יותר.

^{סה} מפי מוהרה"ח רבי אריה אלתר הי"ו נכד רבי משה בצלאל ששמע כן מר' אברהם הנדל ז"ל. ומפי מרת מרים בורז'יקובסקי ע"ה שראתה כן במכתב של ר' אברהם הנדל ז"ל לר' שמואל שרייבר. היא מסרה ששם היה מסופר שרבי משה בצלאל אמר לו: "אל תשלם שוב שוחד. אם רוצים לקחת את בנו של ה"שפת אמת", שום דבר לא יעזור!"

מורה הוא למובילים אלי טבח משל בעיתים כתיקונם היו עומדים כעת. הם מתקבצים סביבו, מייחלים למוצא פיו.

ניצב הוא רבי משה בצלאל ופניו להבים, נושא הוא דברים לשומעי לקחו. הם תוהים, מבולבלים, מלאים שאלות, והוא מרגיע ומאיר את העיניים: "יש מושג שנקרא 'מת מצוה', בדרך כלל יש לזה משמעות אחת, אבל הפעם יש לזה משמעות אחרת, לפעמים המוות עצמו הוא מצוה, אנו הולכים כעת למוות של מצוה, מוות של קידוש שם שמים".

העיניים המלוכלכות נעוצות בו חזק חזק. אנשים שומעים ומתמלאים מוכנות נפשית. לא כולם מבינים אבל רובם מתעוררים ומתמלאים רוח חיים והרגשה עילאית. הוא מוסיף ומרבה לדבר על גודל הזכייה שנפלה בחלקם לקדש שם שמים. הם שומעים, מפנימים. מתעלים. הנה הנה מגיע הרגע הגדול.

והם נעמדים להתפלל מעריב. איש אינו מבין כיצד שותקים הקלגסים ואינם קוטעים את התפילה בגסותם הרצחנית.

זהו, נסתיימה התפילה האחרונה והם צועדים אל תאי הגאזים לקדש שם שמים, כמו שרבי משה בצלאל אמר. הוא צועד בראשם, דבריו בוערים בתוכם -

לקדש שם שמים - - - ס

^ס מרן אדמו"ר ה"פני מנחם" זי"ע בשיחה עם הרה"ג רבי דוד מורגנבסר, ר"מ בישיבת לוצרן. גם בדברים שנשא פעם בפני ילדי ת"ת גור בירושלים, ביום כ"ג אלול, אמר בין היתר כשיבר אודות דודו וחותרו זקנו רבי משה בצלאל: "זה היום היא"צ שלו הוא נהרג ביד הנאצים, רצו להציל אותו, פעם אחת הצילו אותו בפרוטקציה גדולה, הורידו אותו מהאוטו אמרו שצריכים אותו, פעם שניה הוא לא רצה לצאת, אמר שרואים שזה רצון שמים, ויש עדות איך הוא אמר לפני שקראו אותם להוציא אותם להורג, אמר אנחנו הולכים למות נמות על קידה"ש..."